

AVESTA, ANTİK PERS KİTABELERİ, ORTA FARŞÇA EDEBİYATI¹

Çev. Ayşe Gül FİDAN**

Makale Bilgisi

Başvuru: 13 Aralık 2017
Kabul: 1 Şubat 2018

Article Info

Received: December 13, 2017
Accepted: February 1, 2018

I. Antik Doğu-İran Kültürü

A. İran Kültürünün Kökeni

Pers kültürünün doğuş tarihini ancak diğer Hint-Avrupalı halkların edebiyatları ve kültürleri ile karşılaştırarak belirlemek mümkün olabilmektedir; zira Arilerin İran'a yerleşerek ilk kültür ve medeniyet merkezlerini kurdukları dönemle tarihlenen yazılı belgeler mevcut değildir. Hintliler bile Hindistan'a geldiklerinden uzun bir süre sonrasına kadar yazma sanatı ile tanış değillerdi ve aynı onlar gibi İranlı Ariler de zihinlerinin meyvelerini sadece hafızalarına emanet etmişler ve bunları nesilden nesile sözlü olarak miras bırakmışlardır. Şarkı, atasözü, bulmaca, mit ve destan gibi halk orijinli eserler yazıya dökülmemiş ve sözlü aktarım esnasında birçok değişikliğe uğramışlardır. Sosyal gelişme, göçebe koyun bakıcılığından büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine ve tarıma geçişle belirlenmiş ve nihayetinde asırlar boyu sürecek üç sınıflı sistemde belirginleşmiştir. Bu sınıflar, yegane görevi kendisini din konularıyla meşgul etmek olan ruhbanlar sınıfı; asilzadeler, yani prensler, kabile reisleri ve savaşçılar ve son olarak yaşamını hayvan besleme ve toprak işleme ile sürdüren çiftçilerdi. Daha sonraları, Avesta'da hutai olarak adlandırılan zanaatkârlar ve tüccarlar sınıfı gelişmiştir. Kölelik İran'da çok eski zamanlardan beri var olmuş, köleler boyun eğdirilmiş halkların unsurlarından ve herşeyden önce savaş esirlerinden oluşmuştur. Avesta toprak hizmetçilerinden bahsetmekte ve bunları iki sınıfa ayırmakta:

¹ Klíma, Otakar, "Avesta, Antik Pers Kitabeleri, Orta Farsça Edebiyatı",edt. Jan Rypka, History of Iranian Literature, D.Reidel Publishing Company, Dordrecht-Holland 1968.

** A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi.

birinciler efendilerinin evlerinde ikamet etmişler (Vaesa'lar), ikinciler ise çiftliklerde işçi olarak çalışmış, günlük ücret almış ve Pairyaetar'lar (gezgin) olarak bilinmişlerdir. Avesta Videv-dat'ı hizmetçinin ritüel arındırma ücretinin çiftçi ve eşinin arındırma ücretinden daha ucuz olduğunu, ancak çiftçi çocuklarınınkinden yüksek olduğunu ifade etmektedir. Din en büyük öneme sahip bir konuydu, zira onun hizmetçileri ve liderleri sadece insan ile Tanrı arasında değil, aynı zamanda insan ile komşusu arasındaki ilişkileri de ustalıkla idare etmişlerdir.

Din, bugün sahip olduğu sınırlı kapsama sahip değildi, lakin aynı zamanda hukuk, adalet, toplumsal ahlak, kültür ve ekonomik düzenin yetkili temelini de ihtiva etmekteydi. Dini liderler sosyal-dini düzeni, ritim'i tesis etmiş ve devam ettirmiştir. Törensel icraatlarına şarkı ve ilahi, münacat ve dualar eşlik etmiştir. Kurban törenlerinde Ari cemaatlerinin taraftarlarını birleştirmiş ve böylece bir toplum ruhunu büyütmüşlerdir. Hayal güçlerinin ve duygularının dışavurumlarının hiçbiri, daha sonra gelen nesillerin ihtiyaçlarına uyarlanmış az sayıdaki vezin ve çok sayıdaki destanlar dışında, orijinal haliyle korunmamıştır.

B. İlk Devletler

Ari İnan bölgesindeki ilk olgun devletler, Haetumant (Hilmand) nehri ve Kasaoya (Sistan'daki Hamun) gölü civarındaki ülkelerden veya Oksus (Amu-Derya)'un diğer tarafındaki ve Vourukasha (bir ihtimal Aral Gölü) gölü civarındaki ülkelerden bahsededen Avesta'dan anlaşıldığı kadarıyla ülkenin doğusunda ortaya çıkmış olabilir. Ari kabilelerin eski vatanları Airyanam vaejah'dan İran'ın diğer bölümlerine göç ettiklerine dair geleneğin çok eski olduğuna hiç şüphe yoktur. Birçok bilim adamı bu kaynak ülkenin İran'ın kuzey-doğusunda yer aldığına inanmaktadır. Semerkant, Merv, Belh (Greklerin eski Baktra'sı) ve Sistan muhtemelen Ari kültürün İran'daki ilk merkezleridir. Bu, Firdevsi'nin eserinde en muazzam şekliyle biçimlendirilecek olan, kadim efsanevi İran tarihinin sahnesiydi.

Daha batıya doğru olan yerleşimler uzun bir süre Sami baskısı altında kıvrıldılar. Avesta'nın efsanevi canavarı, Ejderha Kral Azhai Dahaka'nın Akkad'dan kaynaklanan ve doğuya, Med hududunun ötesine nüfuz eden baskısının sembolü olması muhtemeldir. Dahası, Babil ile Fars arasında birçok yüzyıl boyunca, Hint-Avrupalı olmayan halkın ikamet ettiği önemli bir devlet olan Elam mevcut olmuş ve uzun bir süre boyunca komşularının saldırılarına karşı koymuştur. Kuşkusuz doğudaki Ari krallıklar da sırasıyla, Arilerin her zaman Tura adını verdikleri Orta Asyalı göçebelerin istilaları karşısında ezilmişlerdir. Bunlar arasında, üzücü bir hatırasında, çoktan eski çağlarda İskit adı verilmiş olan insanlar grubuna ait olan, Yaxartes (Sır-

Derya)'in diğer tarafında yaşayan Hint-Avrupalı ve Ari olmayan kabileler vardır. Halkın göçebe ve yerleşik kısımları arasında mevcut olan doğal nefret ve kendiliğinden gelişen düşmanlık, İranlılar ile Tura arasındaki karşılıklı ilişkilerin en karakteristik özelliğidir. İki bölge arasındaki zıtlık İran milli geleneğinin, yani dünyayı ve tarihi düalistik kavramının temeli ve esas özelliği haline gelmiştir. Bu zıtlık Avesta'da, destanların fragmanları ve yankılarında görülmektedir ve sanatsal işleyiş bağlamında Firdevsi'nin görkemli eserinde zirveye ulaşmaktadır. Halk olarak İranlılar erdemli, zeki ve düzensiz, çalışma, ışık ve iyi olan her şeye saygılı iken, Tura kötülük, kurnazlık, şiddet, yıkım, karanlık, savaş, yağma ve belirsizlik güçlerine bağımlı olmuştur. Ve bu sosyal, ekonomik ve tarihi farklılık İranlıların manevi hayatlarında düalizmin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. İkinci unsur ise dünya tarihindeki en önemli dini reformlardan biri olan Zerdüş'tün dini olmuştur.

C. Zerdüş

Zerdüş'tün tarihi ve onun dininin başlangıcı belirsizdir. Peygamber ve İran düalist doktrininin yaratıcısının Doğu İran krallığında bir yerde, bildiğimiz haliyle Pers tarihinin başlangıcından önce ortaya çıktığı muhtemeldir. Bugüne kadar yeterli bir kanıt günışığına çıkarılmamış olsa da, uzmanlar onun hayatını M.Ö. 6. Yüzyıla tarihlendiriyorlar. Bu tarihlendirmenin dayanağı, Zerdüş ile Büyük İskender arasındaki zamanı üç yüz yıl olarak hesaplayan geleneksel Parsî mezbepe kronolojisinde bulunabilmektedir. Ancak bu kronoloji güvenilir değildir ve şimdiye kadar Parsiler dışında olayların doğru zamanlaması için elimizde başka bir anahtar mevcut değildir.

Peygamberin nereden geldiği bile bilinmemektedir. Bazı gelenekler onun doğum yerini kuzey-batı İran olarak göstermektedir. Gençliğinden itibaren, sayısız kurbanlar için aşırı hayvan kesimine neden olan eski ritüellerin ve eski idollerin onuruna yapılan sefahat şenliklerinin acımasız anlamsızlığı ile tanıştı. Bu tür orjilerde alkollü haoma içeceğinin ruhuna özel saygı gösterilirdi. Eski inanç çiftçi sınıfını sefalet konumuna indirgemiş ve nüfuzları kabile reisleri olan Kavais tarafından da dikkate alınan falcılar ve büyücüler olan Karpan'ların gücünün zararlı bir şekilde artmasına neden olmuştur. Zerdüş'tün, yeni fikirlerin vaizi olarak çalışabilmek için yirmi yaşında "gönüllü sürgüne" gittiği söylenir. Ancak en yüce, tek ve gerçek Tanrı Ahura Mazda'nın vahyine erişebilmesi için on sene daha geçmesi gerekti ve bu vasıtayla onun görevi de belirgin hale geldi. Hatırı sayılır ölçüde emekten sonra onun dogmaları, takipçisi ve hamisi ve yeni dinin havarisi haline gelen hükümdar Viştaspa (doğu İran'da bir yerlerde) tarafından kabul edildi. Yetmiş

yedinci yaşında Zerdüşt, İran istilasını esnasında Turanlılar tarafından infaz edildi; daha yeni bir geleneğe göre Belh'teki ateş sunağı önünde katledildi. Kısa bir süre sonra hayatının hikâyesi birçok efsane ve mucizevi olayla süslendi. Yeni Avesta'da Zerdüşt mükemmel insanlığın bir örneği olarak ortaya çıkmaktadır. Fravardin-Yaşt bize onu şu esinlenmiş sözlerle tasvir etmektedir:

Zerdüşt neyin iyi olduğunu düşünen ilk, iyiyi söyleyen ilk, iyiyi yapan ilk, ilk rahip, ilk savaşçı, ilk çoban, ilk açığa çıkarıcı, ilk vahiy alan, hakiki dinden kaynaklanan hayvanı ve ücreti ve kelimeyi ilk sahiplenen ve kelimeye ve hâkimiyete itaat ve Mazda tarafından yapılan bütün iyi şeyleri ilk hak edendi. Daeva'lardan ve insanoğlundan yüzünü ilk geri çeviren, bu dünyada Aşa'ya övgü telaffuz eden ve Daeva'lara tapmayı reddeden ilki ve kendini Mazda'ya tapan, Mazda'nın taraftarı olarak kabul eden, Daeva'lardan nefret eden ve Ahura'nın yasalarına riayet eden biri, bu dünyada ilk defa Daeva'lara karşı vaaz veren, bu dünyada ilk defa Daeva'ların kurban ve duaya layık olmadıklarını beyan edendir. O, hayatın bütün iyi şeylerini başarıyla hediye eden ilki, dünyanın ilk peygamberiydi. Ondan, bütün vahiyi ihtiva eden doğru sözü ilk defa duyduk. O, canlıların efendisi ve öğretmeniydi, gerçek dinin övücüsüydü, en büyük, en iyi, en adil, hepsinin içinde en iyi olan dinin ilk arayanydı (Yt. XIII, 87-91; Wolff'tan sonra).

Özünde Zerdüşt'ün öğretisi düalisttir. Erdem, Işık, Hayat'ın gerçek Tanrısı Ahura Mazda, Kötülük, Karanlık ve Ölüm'ün baş şeytani Angra Mainyav'a karşıdır. Onun ilk tezahürü 30. Yasna'nın başında aşağıdaki şekilde tarif edilmektedir:

Başlangıçta, rüya vahiyine göre düşüncede ve sözde ve işte "İyi" ve "Kötü" olarak adlandırılan iki ruh, ikizler vardı. Bunların arasında, davranışları iyi olan ve kötü olmayanlar seçim yaparlardı. Ve bu iki ruh karşılaştıklarında, ilk defa Hayat ve Ölüm'ü belirlediler ve nihayetinde inançsız olanın en kötü varoluştan ceza çekmesi gerekeceğini, itaatkâr olanın iyi düşünceleri için mükâfatlandırılacağını belirttiler (Ys. 30, 3-4; Bartholomae'den sonra).

Onlar bütün evreni aralarında taksim ettiler ve ruhani varlıklar ve insanların yardımıyla, dünyanın sonuna kadar birbirleriyle mücadeleye etmeye devam ediyorlar. Gerçekte sadece Ahura Mazda, Bilge Efendi Tanrı'dır; Şeytan Tanrı değildir. İyinin zaferinin ahlaki esası, İyinin güçlerinin nihai zaferine olan inancı gerektirmektedir. Ahura ve onun göksel konağı Doğru, İyi, Adalet, faydalı iş ve İyi'nin düzeninin temellendiği bütün nitelikleri korur. Kadim Ari idolleri Daeva'lar (Şeytanlar) haline geldi, ancak daha sonraki dönemlerde bunlardan birkaçının, özellikle de alkollü içki

haoma'nın ruhu ve kadim canavar savaşçısı ve insanlığın kurtarıcısı, Hint-İran Herkülü İndra'nın itibarı iade edildi ve Ahura'nın takipçileri arasında yer verildi, zira insanlar eski tanrılarında kolayca vazgeçebilecek durumda değillerdi. Ahura'nın Kötü Olana karşı mücadelesinde ona yardım etmek ve baş şeytanın yarattığı her şeyle ve zafer için araç olarak kullandığı her şeyle merhametsizce savaşmak İnsan'ın ahlaki görevidir; sahtelikten kaçınmak, zararlı yaratıkları öldürmek, iman düşmanlarını mağlup etmek, görevlerini düzgün yerine getirmek ve özellikle çalışmak. Ziraata en övülmeye değer çalışma şekli olarak bakılmıştır. Videvdat, Kötü Ruhlara karşı Kanun, şöyle der:

Toprağı sürene, Spitama Zerdüşt, yalnız sol koluyla değil de sağ koluyla da, toprak şöyle der: "Sen yabancıların kapısına yaslanarak, yiyecek için yalvaranların arasında durmalısın; iyi şeylerin bolluğuna sahip olanlara yiyecek getirecek olanlar senin etrafından geçecekler." (III, 28-29; Wolff'tan sonra).

Çalışma, kötüye karşı mücadelede, dua sözlerinin büyümlü güçleri yanında, en güçlü araçtır. Dahası, Videvdat şöyle der:

Tahıl harman için hazırlandığında, Daeva'lar ıstırapla terlemeye başlarlar, değirmen hazırlandığında, Daeva'ların memnuniyeti kesilir, un hamura dönüştürüldüğünde, Daeva'lar inler, hamur pişirmek için hazırlandığında, Daeva'lar endişeden rüzgârlar yayar (III, 32; Wolff'tan sonra).

İnsanların önemli görevleri arasında doğal olarak dini ayinlere katılmak, rahiplere inanmak ve üstlere itaat da vardı. Elementler arasında, Ateşe saflık, ışık ve sıcaklığın sembolü olarak tapılıyordu; hayvanlar arasında inek, köpek ve horoza büyük saygı duyuluyordu. Zerdüştlük, İranlıları güçlü bir dini-millî bilinç ile aşlamış, ruhu biraz militarizm içermesine rağmen, katı bir biçimde düzenlenmiş, ayrıcalıkları ve görevleri belirlenmiş sosyal kolektifler sistemi kurmuştur. Diğer milletler Kötü Ruh'a aitken, İranlılar kendilerini Tanrı'nın halkı, Ahura'nın seçilmişleri olarak görmüştür. Bu sebeptendir ki, nihayetinde muzaffer olduğu zaman, din belirgin bir kibir, hoşgörüsüzlük ve din propagandası eğilimini desteklemiştir. Lakin bu şekilde Zerdüştlük ancak Sasaniler devrinde ortaya çıkmıştır. Aile hayatı çok saygı görmüştür. Sofuluk reddedilmiştir, zira İranlıların görüşüne göre bu insanları Kötü'nün güçlerine karşı mücadelede zayıflatmaktadır.

D. Avesta

1. “Gatha’lar”

Görece çok sayıda belgeye sahip olduğumuz en eski İran dili, Avesta’nın, yani Zerdüştlük dininin kutsal kitaplarının koleksiyonunun dilidir. Ancak Parsî geleneğine göre, bunların sadece az bir bölümü korunmuştur. Diğer üzücü bir durum ise kutsal metnin çok geç bir dönemde, muhtemelen Sasaniler devrinde, M. S. 4. Yüzyıl civarında yazıya geçirilmiş olmasıdır ve dahası, dilin gerçek biçimini belirsizleştirmeye oldukça büyük katkısı olan imlânın kullanılmış olmasıdır. Biçim zenginliği ve sözdizimsel yapılar bakımından ise, Avesta dilinin, yani çok büyük ihtimalle Zerdüştlük inancının ilk dönemine dayandırılabilir metinlerdeki dilin, bütünüyle eski Veda dilinin seviyesine ulaştığı söylenebilir. Nazım şeklinde yazılan bu metinler Gatha’lar (okunan/söylenen kıtalar) olarak bilinir ve bu metinlerin Zerdüş’tün kendisi tarafından oluşturulduğu söylenir. Bundan kuşkulanmak için hiçbir neden yoktur. Bunlar Peygamberin vaazının temel prensiplerinin, onun dogmasının en özlü kısmının vezinli formülasyonu gibi görünmektedirler. Bazen Gatha’larda daha bir kişisel belirti, bir duygu, neşe veya hayal kırıklığı ile karşılaşmaktayız. Peygamberin hayatını çevreleyen zorlukları bir an için görmekteyiz; güçlü Karpan’lara karşı mücadele etmekte, çalışmasının neredeyse boşa çıktığını görmekte, umutsuzluk tarafından mağlup edilmektedir:

Hangi topraklara kaçayım, nereye kaçıp gideyim? Onlar beni boylardan ve kabile birliklerinden ayırıyorlar, ne köylüler beni memnun etmeye uğraşiyor, ne de ülkenin kötü hükümdarları olanlar. Ahura Mazda, seni nasıl memnun edeceğim?

(R. P. Dewhurst’e göre)

Lakin nihayetinde onun öğretileri zafer kazanmakta. Gatha’ların son bölümünde, en küçük kızı Pouruçista’nın Viştaspa’nın bilge danışmanı Camaspa ile evliliğinde onun başarısına şahit oluyoruz. Gatha’lar, Yasna’nın 17 bölümünde toplamda 248 kıta ihtiva etmektedir. Yine de bu bölümlerin, kıtaların özgün sıralamasına göre mi oluştuğunu yoksa daha sonraki düzeltmenin mi sonucu olduğu belli değildir.

2. ‘Yasna’, ‘Visprat’

Gatha’lar Avesta’nın ilk kısmında, esas dinsel törene eşlik eden ayinsel dualar koleksiyonunda bulunmaktadır. Bunlara Yasna, ‘ayın’ adı verilmektedir. Bu kitabın dili, Avesta’nın diğer kısımlarının dili gibi, Gatha’ların diline çok yakın bir diyalektir, bununla birlikte sıklıkla biçim

fakirliğini gözler önüne sermektedir ki, bu kuşkusuz bir şekilde dilin evriminin sonucudur. Bu dil Yeni Avesta dili olarak bilinir. Hatta en son bölümlerinde, yazıldığı tarihte dilin tamamen ölü olduğuna işaret eder nitelikte hatalar bulunabilmektedir. Gatha'lar haricinde, Yasna'nın en dikkat çekici kısmı, Haoma idolünün Zerdüşt'e vahiy edilmesinin tasvir edildiği Homyaş'tır. Bu aynı zamanda Peygamberin ölümünden sonra dinin, her halükarda belirli bakımlardan, insanlar arasında çok derin kökler salmış ve büyük saygı duyulan eski kavramlara dönmeye başladığının da kanıtıdır.

Haoma'nın ilk sıkılması zamanında, Zerdüşt Gatha'lar söyleyerek kutsal ateş ile ilgilenirken Haoma ona yaklaştı. Zerdüşt ona sordu: "Ey adam, kimsin sen, bütün görünen dünyada benim gördüklerim arasında kendi vücudun ile en güzel olan sen, muhteşem ölümsüz?". Bunun üzerine Haoma, ölümü uzağa süren kutsal cevap verdi: "Ben, Zerdüşt, Haoma'yım, ölümü uzağa süren ve kutsalım. Beni kurban etmeye götür, Spitama, beni içki için sık. Tanrı'nın diğer yardımcıları beni överken, benim için övgüler yak." Bunun üzerine Zerdüşt: "Haoma'ya övgüler olsun!" (Y, IX, 1-3, Wolff'tan sonra).

Halbuki Yasna'nın büyük kısmı, sadece ayin tarzı yakarılardan oluşmaktadır. Diğer dua ve yakarı koleksiyonu olan Visprat ('Bütün Yargıcı veya Hamiler')in içeriği daha da tekdüzedir. Dualar arasında en çok bilineni ve en sık okunanı Aşam vohu kitasıdır:

Aşa en yüce İyidir; arzularımıza doğrultusunda bize başıslanmalıdır, Aşa için en iyi Aşa. (Y. XXVII, 14; Wolff'tan sonra).

Avesta'daki bazı kelimelerin anlamı hala tam olarak bilinmemektedir. Örneğin, Bartholomae'ye göre, bu duada Aşa kelimesinin üç anlamı görülmektedir: Adalet, Cennet hakkı, dürüstlük.

3. 'Yaşt'lar'

Yaşt'lar, 'Övgü Şarkıları'nın koleksiyonu, Yasna ve Visprat'a kıyasla oldukça büyük bir öneme haizdir. Yaşt'lar, Avesta panteonunun belirli tanrılarını yücelten dini ilahilerdir. En önemlileri, Avesta halkını düşmanları ile mücadelede koruyan ve liderlerine yardım ve kurtarılmaya getiren tanrılarını övenleridir. Dini hanendeler bu ilahilerin içine yaygın kahramanlık destanlarının fragmanlarını serpiştirmiş ve böylece Zerdüşt öncesi dönemden birçok epik geleneği korumuşlardır. Beşinci Yaşt şiir biçiminde, suların verimleştirici gücünün kişiselleştirilmesi olan güzel bakire Aradvi Sura anahita ('güçlü lekesiz Aradvi') ile temsil edilen mistik bir nehrin ruhunu övmektedir. Tanrıça, İyi'nin kahramanlarının mücadelelerinde onlara güç vermektedir. Bu tanrıçanın tasviri ilginçtir ve söyleyenin hayal gücüne özgündür:

Ey Spitama Zerdüşt, bu güçlü saf Aradvi'ye tap, uzaklara yayılarak, sağlık getirerek, Daeva'lara karşı mücadele ederek, Ahura'nın öğretilerine sadık, toprağın yaratıkları tarafından tapılmaya layık, toprağın yaratıkları tarafından övülmeye layık, azmi çoğaltarak, hayvan sürülerini çoğaltarak, çiftlikleri çoğaltarak, zenginliği çoğaltarak, tarlaları çoğaltarak; her zaman görülebilir – bu güçlü saf Aradvi – bakirenin güzelliğinde, çok güçlü, iyi gelişmiş, iyi sarılmış, uzun yapılı, şerefli soydan, asil doğmuş, güzel süslenmiş altın manto giyinmiş. Elinde, ihtiyaç olduğu kadar bir demet baresman dalı tutar. Dört köşeli altın küpeleri ile gurur duyarak, soylu güçlü saf Aradvi gerdanlığını güzel boynuna takar. Göğüsleri iyi biçimli ve memnuniyet verici olsun diye belini sıkıca bağlar. Güçlü saf Aradvi yüz mücevher takılı altın tacı başına ilişirmiştir. Taç sekiz parçadır, güzel şeritlerle iki tekerlekli araba gibi biçimlendirilmiştir, boyutu yerinde ve iyi yapılmıştır. Şerit göze çarpmaktadır. Güçlü saf Aradvi, dili kunduz kürkü en kalın olduğu zaman en güzel olduğundan her biri dört genç yavrulayan üç yüz dişi kunduzdan yapılmış elbise giymektedir. Kunduz su hayvanıdır. Uygun zamanda uygun giyilirse, postlar altın ve gümüş parıltısını seyredenlere saçar.

(Yaşt V, 125 et seq, Wolff'tan sonra).

Son ifadelerin olağanüstü bir şekilde düzyazı tonunda olması bizim, cesur bir kimsenin şiirsel ilahiye düzyazı şeklinde eğitici açıklama eklemiş olduğunu düşünmemizi sağlamaktadır. Bu, Yeni Avesta'da sıkça meydana gelmektedir.

Sekizince Yaşt'ta, Sirius yıldızının tanrılaştırılmış hali olan melek Tiştrya öne çıkmaktadır. Kuraklık iblisi Apaoşa'yı yendikten sonra toprağa nem getiren odur:

Çeşmelerde ve akan sulara, kar sularında ve yağmur sularında, suların, havuzların ve nehirlerin özlemine çektiği Tiştrya'ya taparız: Ne zaman parlak ve muhteşem Tiştrya bizim için yükselecek? Küheylanlar kadar yoğun pınarlar ne zaman akacak buralarda? Ne zaman onlar güzel yerlere ve evlere ve otlaklara akacak, kuvvetli güçleriyle akın edecekler? (Yaşt VIII, 41 et seq.).

Onuncu Yaşt'ın kahramanı, güneşin doğmasını ilan eden, Düzen, Sadakat, Yemin Koruyucusu Işık Tanrısı Mithra'dır. Daha sonraları Mithra'ya, bütün Roma İmparatorluğu boyunca yayılan ve özellikle asker ve tüccar localarında gelişim gösteren gizem dininde tapınılmıştır. Bu Yaşt birçok savaş sahnesi tasvirleri içermektedir.

On üçüncü Yaşt sadık İranlı boy ve kabilelerin koruyucu melekleri olan, kadın olarak temsil edilen Fravaşai'leri övmektedir. Bu, Ahura'nın yılda bir Göklerden doğal yuvalarına inen ve buralarda sadıklar tarafından tapınılan

ordusudur. Bunlar muhtemelen ilah olarak tapılan, ölmüş olan ataların ruhlarıdır.

On dördüncü Yaşt, Hintlilerin İndra'sına denk gelen, zafer dehası Varathraghna'yı kutlamaktadır. O kendini Zerdüşt'e rüzgâr, boğa, at, deve, yaban domuzu, güzel on beş yaşındaki genç, varsgan yırtıcı kuşu, koç, erkek keçi ve savaşçı olmak üzere on farklı biçimde göstermiştir. Aşağıdaki, yırtıcı kuşun şair tarafından tasviridir:

Avını alttan yakalayan, üstten parçalayan, kuşlar arasında en süratli olan, ileri doğru uçanlar arasında en hızlı olan. Yaşayan canlılar arasında bir tek o, ne kadar iyi atılırsa atılsın, uçmakta olan oka yetişip geçmektedir; tüylerini dalgalandırarak, akşam yemeğini akşam vakti, sabah yemeğini şafak vaktinde arayarak, tan vaktinde yukarı doğru uçar. Uçuşunda dağların yarıklarını sıyrır, dağ zirvelerine, nehir vadilerine ve ağaç tepelerine hafiften dokunur; kuşların seslerini dinler (Yaşt XIV, 19 et seq. ; Wolff'tan sonra).

Şair Doğayı ve hayvanların, kuş ve dört ayaklıların hayatlarını gözlemeye meraklı. Görüşü kadar güçlü görüşe sahip olmayı arzu etmektedir.

Yumruk büyüklüğündeki et parçasını sekiz ülke öteden farkedebilen altın yakalı akbabanın (Yaşt XIV, 33; Wolff'tan sonra).

Bu kuşun tüyü tılsım görevi görmektedir:

Zerdüşt Ahura Mazda'ya sordu: "Ey Ahura Mazda, en hayırsever Ruh, görünen dünyanın Yaraticısı, düzen içindeki en şerefli olan. Eğer benden nefret edenler tarafından bana lanet okunduysa, üzerime büyü yapıldıysa, bunun çaresi nedir?" Ahura Mazda cevap verdi: "O açılmış kanatları olan varangan kuşunun tüyünü al, ey Spitama Zerdüşt! O tüyle kendi vücudunu ovmalı, o tüyle düşmanlarına geri lanet etmelisin." (Yasht XIV, 34-35; Wolff'tan sonra).

On yedinci Yaşt'ta, Aşai vanuhi Mutluluk ve dini bütün sadakatten doğan Refah Verici olarak methetmektedir. O aynı zamanda Evliliğin koruyucu meleğidir.

Kahramanlık destanındaki en önemli Yaşt, Khvaranah ('görkem')'ın efsanevi hikâyesine ek olarak övgü şiirleri ihtiva eden on dokuzuncudur. Kahraman ve azizler, onlara tanrısal kutsama ve meşruluk bahşeden Khvaranah ile çevrilmişlerdi. Khvaranah günah işleyen kralları terk etmiş ve onların iyi talihleri onları terk etmiştir. İranlı olmayan köklere sahip olan kahramanlar Khvaranah'a kalıcı olarak hâkim olmayı hiçbir zaman başaramamışlardır. Avesta'da haleyi son takan Zerdüşt ve onun asil hamisi

Viştaspa'dır. Bir gün hale Tanrı'nın yardımcılarının sonuncuları olan Saoşyan ve onun yoldaşlarına, Son Hüküm'de verilecektir.

İnsanoğlunu yenileştirmek için, ki ondan sonra hiç yaşlanmayacak ve ölmeyecek, asla bozulmayacak ve çürümeyecek, hep yaşayacak ve hep artacak ve kendi iradesine göre hareket edecek (Yaşt XIX, 89; Wolff'tan sonra).

İyi'nin bütün güçleri Kötü'nün güçlerine karşı mücadelede birleşecek ve onları mağlup edecekler. Bu eski dünyanın sonu ve Kötü'nün üzerinde nihai zafer kazanmak için tanrıların girişeceği mücadele hikâyesi. Ancak bu kasvetli ilahi yine de iyimser bir noktada sonlanmaktadır: daha mükemmel bir yaratım gelecek ve İyi'nin zaferi garanti edilmiştir. Bu Yaşt'ta, İran destanının ilk kralı Haoşyanha'dan (Huşang), İran tahtında bulunan ilk Zerdüştü olan Viştaspa'ya kadar ana kahramanların adlarını görmekteyiz. Bütün bu yiğit kahramanların içinde en ünlü olanı, İran'ı birçok iblisten kurtaran ve hatta ejderha ile çarpışan Karasaspa (Yeni Pers nazmındaki Garşasp)'dır ve Yasna'nın Homyaş'ta şu şekilde anlatılmaktadır:

Kuvvetiyle ünlü, kıvırcık saçları olan ve sopasını savuran genç bir adamdı; o at yutan ve insan yutan, zehir dolu, sarı renkli, üzerinde bir mızrak yüksekliğinde sarı zehrin süzüldüğü boynuzlu ejderhayı mahvetti. Karasaspa, öğle vakti ejderha sırtında demir kazanda yemek pişirdi. Canavar ısıyı hissetti ve terlemeye başladı. Daha sonra kazanın altından atıldı ve kaynayan suyu devirdi. Yiğit Karasaspa korkutmak için apar topar atıldı. (Yaşt IX, 10 et seq. ; Wolff'tan sonra).

On beşinci Yaşt'ta anlatıldığı gibi, kardeşi meclis üyesi Urvakhşaya suikaste kurban gittikten sonra Karasaspa onun katilini eski kan davası kanununa göre öldürdü ve cesedini evine sürüklenmesi için arabaya bağladı (Yaşt 28). Bu tasvir İlyada'da geçen benzer bir olayı, Aşil'in ölmüş olan Hector'dan Patroclos'un ölümü için aynı şekilde öç almasını hatırlatmakta. Bu, eski bir Hint-Avrupa geleneği olabilir.

Geri kalan Yaşt'lar daha yeni tarihlere ait ve içerikleri bakımından oldukça önemsizler. Yasna'da, biri Haoma'yı metheden, diğeri ise çalışan ve Tanrı'nın iradesini yerine getirenleri uykularında koruyan Sraoşa meleşine ait iki tane çok eski Yaşt mevcut.

4. 'Videvdat'

Videvdat, 'Kötü Ruhlara karşı Kanun', sadece dilbilimciler ve din çalışanların değil, ilahiyatçıların, folklor araştırmacılarının ve hukukçuların da dikkatini cezbetmektedir. İran devletlerinin yaratılışı ve efsanevi kral Yima Khşaeeta (Cemşid)'nin hükümdarlığı ile ilgili son derece eski destanlar ile

başlayan çok uzun bir bölümde, dini kanunların, yani rahipler tarafından maddi ve doğüstü olmak üzere iki dünya arasındaki ve aynı zamanda insan ile insan arasındaki ilişkileri düzenlemek için belirlenen kuralların açıklamasını bulmaktayız. Bu kurallar İran'ın antik dinindeki çeşitli inanış, gelenek ve hurafelere dayandırılmıştı. Dikkatler, saflığa ve ölü vücut ile temasla özellikle kirlenmeye maruz kalan ateş ve diğer elementlere sunulacak itina üzerindedir; cesetlere dokunmak zorunda olanları arıtma merasiminin tasviri verilmiştir; Kötü Ruhlara karşı etkili olan Gatha dizeleri alıntılanmıştır; farklı köpek ve diğer evcil hayvanların bakımına dair talimatlar verilmiştir; toplumsal düzene karşı ihlaller, sözleşmelerin çiğnenmesi vs. ele alınmıştır.

On dokuzuncu bölümde, Zerdüşt'ün kötü ruh Angra Mainyav tarafından gerçek inancı terk etmesi ve onu izlemesi için ayarılması ile ilgili efsane nakledilmektedir. Buna karşılık Zerdüşt'e şöhret ve zenginlik vaad edilmişti. Ancak Peygamber onu ve iblislerini dua sözleriyle defetmiştir. Videvdat birçok kültürel ve tarihsel ayrıntılar ihtiva etmekte ve Zerdüşt dinindeki toplumun hayatı, ahlakı, inancı ve sıklıkla çok ilginç hurafelerine dair çok derin bir kavrayış sunmaktadır. Özellikle Kötü'nün kuvvetlerine karşı mücadelede sağlam bir tedbir karakterinin temel özelliği olmak zorunda olan İranlıların etrafındaki Doğada sürüler halinde bulunan iblisler ile ilgili verilen açıklama çok ilgi çekicidir. Bunun sonucu olarak, insanı ihtiyatlı ve tetikte olmaya yönelten her şeye: faziletli varlıklara itaat, evcil hayvanlar, bilhassa (insanı) haydutlara karşı koruyan köpeğin ve karanlığı kovan ve insanı dua ve çalışma için kaldıran horozun yararlılığı ve iyi elementler, özellikle iblisleri defeden Ateşe vurgu yapılmaktadır.

Videvdat'ın ikinci bölümündeki destan, Edda'daki İskandinav ilahileri için de tipik olan 'Untergang des Zeitalters' (Çağ'ın Yıkılışı) korkusunun, kurtarıma ve gelecek olan cennet gibi çağa intikal umudu ile birlikte yansımaları gördüğümüz eşsiz bir antik destan örneğidir:

Zerdüşt Ahura Mazda'ya sordu: "Ey Ahura Mazda, en hayırsever Ruh, görünen dünyanın Yaratıcısı, düzen içindeki en şerefli olan! Ben, Zerdüşt'ten önce, sen Ahura Mazda'nın sohbet ettiği, Ahura kanununu, Zerdüşt kanununu öğrettiğin ilk ölümlü kimdi?" Ahura Mazda cevap verdi: "Adil Yima, büyük çoban, Ey kutsal Zerdüşt. O, benim Ahura Mazda'nın sohbet ettiği, Ahura kanununu, Zerdüşt kanununu öğrettiğim senden önceki ilk ölümlüydü. Ey Zerdüşt, ben, Ahura Mazda, ona dedim: "Pekâlâ adil Yima, Vivahvant'ın oğlu, sen vaiz ol ve benim kanunumun taşıyıcısı ol." Ve adil Yima, Ey Zerdüşt, bana şöyle cevap verdi: "Ben vaiz olmak ve senin kanununun taşıyıcısı olmak için doğmadım ve eğitilmedim". Daha sonra ben, Ahura Mazda, ona nitekim şöyle dedim, Ey Zerdüşt: "Vaiz olmak ve benim kanunumun taşıyıcısı olmak, dünyalarımın gelişmesini, dünyalarımın çoğalmasını istemiyorsun, benim

dünyayı büyütmeyi, hükmetmeyi ve ona göz kulak olmayı üstlenmek istemiyorsun'. Ve adil Yima bana şöyle cevap verdi, Ey Zerdüşt: 'Evet, dünyalarının çoğalmasını sağlayacağım, senin dünyanı büyütecek, hükmedecek ve ona göz kulak olacağım. Ben kral olduğum sürece ne soğuk rüzgâr, ne de sıcak rüzgâr olmalı, ne hastalık olmalı ne de ölüm'. Daha sonra ben, Ahura Mazda, ona iki alet getirdim: altın bir ok ve altın süslemeli kamçı. İşte, burada Yima kraliyet nüfuzu taşımaktadır. Böylece, Yima'nın hükümranlığı altında üç yüz kış geçti ve yeryüzü küçük hayvanlar ve büyük hayvanlarla, insanlar ve köpekler ve kuşlar ve kırmızı yanan ateşlerle doluydu ve artık küçük hayvanlar ve büyük hayvanlar ve insanlar için yer yoktu. Daha sonra ben adil Yima'yı uyardım ve dedim: 'Ey adil Yima, Vivahvant'ın oğlu, yeryüzü küçük hayvanlar ve büyük hayvanlarla, insanlar ve köpekler ve kuşlar ve kırmızı yanan ateşlerle doldu ve artık küçük hayvanlar, büyük hayvanlar ve insanlar için yer yok'. Daha sonra Yima, öne, aydınlık açıklığa çıktı, güneye doğru, güneşi karşılamak için ve yeryüzünü altın ok ile yardı ve kamçı ile kırbaçladı ve şöyle dedi: 'Ey Spanta Armaiti, küçük hayvanlar ve büyük hayvanlar ve insanları taşımak için nazikçe parça parça açıl ve kendini uzağa ger.' Ve Yima yeryüzünün, daha önce olduğunun üçte biri kadar büyümesini sağladı ve onun isteği ve dileğiyle küçük hayvanlar ve büyük hayvanlar ve insanlar geldi, dilediği kadar çok geldi. Böylece, Yima'nın hükümranlığı altında, altı yüz kış geçti, yeryüzü küçük hayvanlar ve büyük hayvanlarla, insanlar ve köpekler ve kuşlar ve kırmızı yanan ateşlerle...' (Vidvat 11, 1-12; Wolff'tan sonra).

Destan, Yima'nın kutsal silahlarıyla yeryüzünü parçaladığını ve elini üzerinden geçirdiğini ve böylece onu üçte iki oranında büyüttüğünü anlatmakla devam ediyor. Ancak yaratıkların sayısı aynı şekilde artmıştır ve yeryüzü onlar için yine çok küçük gelmiştir. Ahura'nın emriyle Yima yeryüzünü daha da genişletmiş, bu sefer üçte üç oranında büyütüştür. Bu hikâyenin kadim niteliği ve orijini eylemin üçlü şekilde tekrarı ve masal tarzındaki tonuyla ve aynı zamanda efsane için çok özgün olan basitliği ile ispatlanmaktadır. Tema ve karakterler sadece ana hatlarıyla görünmektedir; uzay ve zamana masaldaki ile aynı işlev verilmiştir. Bizim burada antik İran tarihinin yansıması, Arilerin yeni yaşam alanları aradıkları dönemle ilgili hatıra ile karşı karşıya olmamız muhtemel.

II. Bölümün ikinci kısmı, tanrılar ve kahramanların Yima'nın toprağı Airyanam vaejah'ta toplanması vesilesiyle Yima'ya verilen vahiyi tasvir etmektedir:

Bu dünyanın kötü insan soyu kışlardan ıstırap çekecek ve çok kar yağacak ve hayvanlar âleminin sadece üçte biri kurtarılacak. Bu kıştan önce yeryüzü çok ot olan meralara sahiptir; şimdi ise karlar eriyince yeryüzünü su

basacak ve şu an koçun ayak izinin görülebileceği yerler için dünya erişilemez olacak. (Vd. 11; 22-24; Wolff'tan sonra).

Ahura, Yima'ya küçük ve büyük hayvanların ve insanların ve köpeklerin ve kuşların ve kırmızı yanan ateşlerin soyundan gelenler, ayrıca bitkiler ve erzak için, yaratıkların bu felaketi cennetteymişçesine atlatmaları amacıyla yer altı sığınağı inşa etmesini emreder. Yima burada, bütün yaratıkları yer altı kalesi olan Var'da koruyacak, yaratılışın kurtarıcısı olarak karşımıza çıkmakta. İlginçtir ki Sovyet arkeoloğu S. P. Tolstov, Orta Asya'da Avesta'daki Vara'nın tasvirinin uygulanabileceği yerleşimin kalıntılarını bulmuştur.

Temizlik ve bedensel sağlık antik İranlılar için ölçülemez bir değere sahipti. Videvdat arınma ve tıbbi bakım için ödenecek tutarları saptamaktadır (IX, 37 et seq.). Ücretlerin derecesi toplumsal basamaktaki farklı seviyeleri ve İran'ın çeşitli bölgelerindeki nüfusun ekonomik değerini gözler önüne sermektedir.

Rahip, en etkili ilaç kadar etkinliğe sahip olduğuna inanılan hayır duası ile, kral deve ile, eyalet yöneticisi aygır ile, köy yöneticisi boğa ile, çiftçi gebe inekle ödemiştir. Ev hanımı için ücret düve, hizmetçi için sağmal inek, çocuk için kuzudur. İşlemler şeref sözü, el sıkışma veya rehin ile perçinlenmiştir. Her ne kadar daha sonraları suç işleyenin fidyeye ödeyerek özgürlüğüne kavuşması mümkün olsa da, kanun ve adaletin ihlal edilmesi dayak ile cezalandırılırdı. Videvdat, özellikle cenaze törenlerinden kaynaklanan kirlilik ile bağlantılı olmak üzere, arınma ile ilgili detaylı talimatlar içermekte. On dokuzuncu fraqart, 'bölüm', Peygamberin Kötü Ruh tarafından ayartılması efsanesini verir:

Kuzeyden, kuzeyden atıldı ileri Angra Mainyav, Daeva'lar Daeva'sı, her çeşit ölümü getiren. Ve böylece konuştu kurnaz kötülük yapan Angra Mainyav, her çeşit ölümü getirerek: "Druj, onun üzerine koşarak git, kutsal Zerdüşt'ü yok et! Druj acele ile gitti. Zerdüşt yüksek sesle Ahuna Vairya'yı söyledi... O iyi Daitya'nın iyi sularına dualar sundu ve Mazda'ya tapanların öğretilerini icra etti. Druj dehşete düştü, kaçıp gitti... Ve Druj... Angra Mainyav'a şöyle dedi: "Ey Angra Mainyav! Onu, Spitama Zerdüşt'ü öldürmenin hiçbir yolunu göremiyorum, kutsal Zerdüşt'ün görkemi o kadar büyük ki." Zerdüşt ruhunun içinden gördü: "kötülük yapan Daeva'lar... beni öldürmek için ortaklaşa danışıyorlar." Yukarı koyuldu Zerdüşt, ileri gitti Zerdüşt,... elinde taşlar sallayarak, ev kadar büyük taşlar,... "Sınırları uzaklarda olan bu geniş, yuvarlak yeryüzünde, neye sallıyorsun sen o taşları?" Nitekim cevap verdi Zerdüşt Angra Mainyav'a: "Ey kötülük yapan, Angra Mainyav, Daeva'nun

yaratısını mahvedeceğim. Nasu'yu, Daeva'nın yaratığını mahvedeceğim. Pairika Khnathaiti'yi mahvedeceğim, şeytan öldüren Saoşyant Kasava gölünden, doğudan, doğudan, hayata dönene kadar.” Yine ona dedi Angra Mainyav: “Benim yaratıklarımı yok etme, Ey kutsal Zerdüşt! Sen Pouruşaspa'nın oğlusun... Mazda'ya tapanların iyi öğretilerinden vazgeç ve kral Vadhagan'ın elde ettiği nimet kadar nimet elde edeceksin.” Nitekim ona cevap olarak Spitama Zerdüşt şöyle dedi: “Hayır, vücut, hayat, güç ve hislerin ayrılmaması için, Mazda'ya tapanların iyi öğretilerinden asla vazgeçmeyeceğim.” (Videvdat xix, 1-7; Wolff'tan sonra)

Yirmi ikinci fraqart Angra Mainyav'ın Ahura Mazda'ya 99,999 hastalık ile nasıl eziyet ettiğini anlatmakta. Ahura, Aryaman ruhuna ve Kutsal Söz'e onu iyileştirmeleri için yalvarıyor.

5. İkinci Dereceden Metinler

Videvdat daha geç tarihlere ait olan eklentiler içermektedir. Bu metinler haricinde Avesta'da, Khvartak Apastak (Khorda Avesta, 'Küçük Avesta') olarak bilinen, dua ve benzeri şeylerin koleksiyonu mevcuttur. Orta Farsça kitaplar içinde de dağılmış vaziyette oldukça çok sayıda fragman mevcuttur; bunlarla birlikte hepsi dini karakterde olan, Avesta dilinde yazılmış ancak yine de Avesta'ya dahil edilmemiş Nirangistan, Argamadaecha, Hadokht-nask vs. gibi birkaç metin daha vardır.

6. Avesta Kökenine Dair Gelenekler

Avesta kökeni ve tarihine gelince, İran Parsî geleneğinde az sayıda kısa anlatı korunabilmiştir. Peygamberin öğretisinin onun damadı, öğrencisi ve takipçisi Jamaspa tarafından yazıya döküldüğü ifade edilmektedir. İki resmi kopya Büyük İskender'in istilasından hemen sonra kaybolmuştur. Bunlar, altın mürekkeple boğa postundan parşömene yazılmış ve kraliyet hazine dairesinde tutulan ilk örnekten kopyalanmıştı. Daha sonra Part kralı Valgaş'ın ve Sasani hanedanı kurucusu Artakhşer I Papakan'ın (224-241) metnin dağılmış parçalarını toplattıkları söylenmektedir; gelenek ilk Sasani edisyonu ile bağlantılı olarak Avesta konusunda uzman bilge Magian Tansar'dan bahsetmektedir. Fakat ancak Şahpuhr II (309-379) döneminde, Mahraspand (340 civarı)'ın oğlu ilahiyatçı Aturpat tarafından hazırlanan koleksiyona dini onay verilmişti. Bu geleneklerin ne dereceye kadar gerçek tarihi doğru olarak ele alabilecekleri de tam olarak belirgin değildir. Mahraspand oğlu Aturpat tarafından aktarılan hikâye yine de içinde bir dereceye kadar doğruyu barındırıyor olabilir, zira 4. Yüzyılda Zerdüştî kilisesi Manicilik ve Hristiyanlıktan kaynaklı rekabetle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu

kiliseler zaten iyi şekilde düzenlenmiş kitaplarının engin prensiplerine sahipti. Belki de bu gelenekler Avesta'nın neden uzun süre boyunca yazıya aktarılmadığını açıklamak için kullanılabilir. Aturpat'ın hayatı daha sonra dini efsane ile süslenmişti: Avesta metinleri koleksiyonunun sahlılığını ispat etmek için Aturpat kendini ilahi muhakemeye maruz bırakmış ve bu muhakemede eritilmiş maden onun çıplak göğsüne damlatılmış ve o bu imtihanı başarıyla geçmiştir. Destana göre, bu yöntem ilahi görevi ispat için Zerdüş'tün Cennet'te, Tanrı'nın tahtı önünde kendini teslim ettiğiyile aynıydı. Mani misyonlarının kurulması ve başlamasından kısa bir süre sonra Maniciliğin zengin bir teolojik edebiyatla iftihar etmesi Sasaniler döneminde Zerdüşlük kitabının sistematik hale getirilmesine neden oldu. Mani'nin kendisinin yedi kitap yazdığı ifade edilir (Farsça yazılmış biri hariç, hepsi Aramice). Görünüşe göre Pers ruhban sınıfını Kutsal Yazılara karmaşa getirmekle suçlamış. Birkaç teoloji okulu (Zurvaniler ve Gayomardiler) ve mezhepçi hareket resmi ilahiyatçıları Avesta kitabı üzerinde çalışmaya teşvik etmiştir. Geleneğe göre kitap Sasani döneminde yirmi bir nask ('bölüm') ihtiva etmiş, bunların sadece çok az bir bölümü korunmuştur. Günümüzde var olan en eski Avesta yazmaları sadece 13. ve 14. Yüzyıl ile tarihlendirilmekte, diğerlerinin büyük bir kısmı çok daha yenidir.

7. İran Filolojisinin Başlangıcı, Avesta'nın Önemi

17. yüzyıl gibi erken bir tarihte birkaç Avesta el yazması Avrupa'ya ulaştı. Bir süreliğine Hindistan'daki Parsî yerleşimlerinde kalan (1758-1761) ve burada yerli rahipler vasıtasıyla Zerdüşlük dini ile tanışan Fransız bilim adamı Abraham Hyacinthe Anquetil Duperron, ilk defa Avesta metinlerini çevirme girişiminde bulundu (1771). Lakin 18. Yüzyılın şüpheli bilim adamları, Aydınlanmanın bu döneminde yaygın olan, doğulu bilgelerin ahlaki öğretilerini tercih etmenin bir örneği daha olduğunu iddia ederek, onun çevirisini sahtekârlık olarak ilan ettiler. Uzun ve kültürlü bir tartışmadan sonra, Danimarkalı R.K. Rask Hindistan'dan orijinal başka el yazmalarını getirdikten ve yeni keşfedilen edebiyatın doğasını açıkladıktan sonra, Anquetil'in Avesta'sının gerçekliği 1826 yılında kabul edildi. Böylece o, İran filolojisi çalışmalarının temelini atmış oldu ve bu alanın daha da gelişmesinde, ilk defa Avesta'yı yayınlayan yurttaş Niels L. Westergaard, Sanskritçe çeviri yardımı ile Yasna'yı açıklamaya çalışan Fransız E. Bumouf, Alman Martin Haug ve Friedrich Spiegel'in katkılarına borçludur. Avesta üzerine araştırmalar 1793 yılında, madeni paralardaki yazıları ve efsaneleri çözen Fransız şarkiyatçı A. Silvestre de Sacy'nin başlattığı Orta Farsça çalışmaları ve Hint-Avrupa karşılaştırmalı filolojisi ile el ele devam etti. İlk defa Avesta metninin eksiksiz açıklamasını yapan ve gelecek kuşaklar için hem gramer hem de kelime hazinesini sağlam ve sarsılmaz temele oturtan Alman

dilbilimcilerin çağdaş gramer okuluydu. Burada bizim konumuzun en büyük araştırmacısı olan, eleştirel yeteneği ve meseleye dair kapsamlı bilgisi bakımından çağdaş İran çalışmalarının kurucusu olarak tanımlanabilen Christian Bartholomae'yi (1855 – 1925) anmak yerinde olacaktır.

Teoloji, kültürel tarih ve dilbilim açısından, Avesta oldukça ilginç ve İran filolojisi ve İran tarihi araştırmaları için olağandışı öneme haiz bir metindir. Avesta, Zerdüştlüğün gelişmesindeki farklı dönemlerden fikirler ve kavramlar ihtiva etmekte ve dilleri de İranlıların tarihindeki çeşitli çağları yansıtmaktadır. Avesta'nın korunmuş olan kısımlarının Musevilik ve Hristiyanlık yazıları ile ahlaki içerik ve düşünce derinliği bakımından rekabet edememesi sadece kötü talihten kaynaklı olabilir. Zira günümüze kadar ulaşan kısımların tek bir parçası bile Kitab-ı Mukaddes'in Tevrat, Nevi'im, Mezmurlar veya İncil gibi parçalarıyla aynı seviyede olduğu düşünülmemektedir. Avesta'nın esas önemi, tarihte ilk defa düalizme, evrende gözler önüne serilen ve aralarındaki ilişkiye bağlı olarak, dünyanın doğasını ve yönünü ve kökenleri ile tarihini belirleyen iki varlığın şiddetli zıtlığına biçim vermiş olmasındadır. Ancak bu özelliği düalizmin insanoğlunun daha sonraki dini gelişiminde lider konum elde etmesini imkânsız kılmıştır, zira bu konum tek tanrılı dinler için ayrılmıştı.

II. Antik Medlerin ve Perslerin Kültürü

A. Medler ve Persler

İran'ın gerçek tarihi, M.Ö. 9. Yüzyılda Akkadlı Samiler ile Batı İran sakinleri olan Ariler arasındaki savaşıardan bahsedilmesi ve başkenti Hagmatana (Yunan Ecbatana, günümüzde Hemedan olarak bilinmekte; isim ilk başta 'buluşma yeri'ni belirtmiştir) olan Med krallığının M.Ö. 8. Yüzyıl sonu, 7. Yüzyıl başında kurulması ile başlamaktadır. Esas olarak iki bilim adamı, Alman Ferdinand Justi (1837-1907) ile Çek Justin Vaclav Prašek (1853-1924)'in çalışmaları sayesinde İran'daki en eski Ari güçler olan Medler ve onların daha da meşhur olan halefleri Perslerin tarihi bizim için sadece genel hatlarıyla değil, çok sayıdaki ayrıntıları ile belirgindir. Yabani kardeşleri İskitlerin felaket getiren istilalarından sonra Medler, Babilliler ile birlikte Asurlu baskıcıların krallığını yıkmayı ve ilk İran İmparatorluğunu kurmayı başarmışlardır. Birkaç hükümdar, general ve şehir özel adları ve üç cins isim (tigris, 'ok', spaka 'köpek', tetaros, tatyras, 'sülün', Yeni Farsça tadarv, Çekçe tetrev 'çulluk' ile kıyaslayın) haricinde Medlerin dili bizim için muammadır, zira Med kayıtlarının hiçbiri günümüze kadar ulaşmamıştır. 6. Yüzyılda günümüz Fars civarında ortaya çıkan ve Elam'ın bir kısmını ilhak eden Pers krallığı'nın önemi artmaya başlamıştır. Akkad metinlerinde ona Anzan adı verilmektedir. Medya egemenliği altındaki iki krallıkta da kültür standartları

ilk başlarda M.Ö. 550'ye kadar çok yüksek değildi. Ancak orada da bir bütün olarak toplumsal organizasyon doğudaki İran dağlık bölgesi ile aynıydı. Dini görevliler topluluğunun (Magia'lar) yanısıra egemen askeri aristokrasi mevcuttu ve bunlar arasında İran'ın yeni hanedanının siyasetini önemli derecede etkileyen yedi aile vardı. Ekonomi bakımından toplumdaki en önemli sınıf toprağı işleyen çiftçiler ve hayvan yetiştiren göçebe çobanlardı. Batı İran'da devlet yöneticileri, güçlü asilzadeler ile uzlaşmaya çalışan ancak mümkün olan her durumda kendi amaçlarını ilerletmeye çalışan krallardı (Khşayathiya). Kültür, Sami, Elam ve Urartu unsurlarının sızmasıyla kademeli olarak gelişti. Her iki krallıkta da, statüleri orijinal ataerki sistem çerçevesi dâhilinde yeterli derecede hoşgörülebilir olan büyük miktarda köle nüfus mevcuttu. Ancak sadece Yunan metinleri bu kölelerden bahsetmekte; bu sınıf ile ilgili tek bir İran kaydı mevcut değildir.

B. Ahamenişler, Yönetimlerinin Niteliği ve Onların Ülkesindeki Diller

M.Ö. 6. Yüzyıl ortalarında, Pers Hakhamaniş (Achaemenes) ailesinden gelen hükümdar olan Kuruş, daha iyi bilinen adıyla Cyrus (adının Yunanca uyarlaması), Medya'nın son Padişah'larından derebeyi Astyages'i yendi ve Batı Asya'da İmparatorluk, büyük Pers ülkesini tesis etti. Onun askeri faaliyetleri Babil, Lidya ve diğer devletlerin bağımsızlığını sonlandırdı; oğlu Kambises Mısır'ı fethetti ve Etiyopya'ya kadar nüfuz etti. Ancak bu yeni devlet, Kambises'in Mısır'da bulunduğu esnada gâsıp Gaumata'nın kışkırttığı şiddetli ayaklanmalar sonucunda çökme tehlikesi geçirdi. Ama imparatorluğun bütünlüğü, iktidardaki hanedanla aynı soydan gelen ailenin üyesi, kabiliyetli ve cesur düzenleyici olan Prens Darayavahuş (Darius) tarafından yeniden tesis edildi ve korundu. Krallığın normale dönmesi onun en ünlü belgesinin, Bahistan (Bisutun)'daki kitabenin konusunu teşkil eder. Pers kitabe edebiyatı o dönemde gelişim içindeydi ve bu eser İran epigrafisinin en iyi ve en önemli ürünüydü. Persler çivi yazılı kitabeleri için Akkad modelini benimsemiş ancak onların alfabeleri nedeniyle heceli ve fonetik olması bakımından farklılık gösterir. Ahameniş dönemiyle tarihlenen hiçbir kitap günümüze ulaşmamıştır. Eski Pers hanedanının dili sadece kitabelerde varlığını korumuştur. Eski Hint ve Zerdüş Gatha'larının dili ile karşılaştırıldığında biçimlerin fakirliği ile öne çıkmaktadır; ancak şunu da unutmamak gerek ki kitabelerin içerikleri büyük oranda klişeleşmiş törensel ifadelerden oluşmakta ve kitabe sayısı da azdır. Kitabelerin ruhu anlamlıdır. Kralın 'otorite beyanı' doğulu despotizmin anıtsal beyannamesidir. Kral Ahura Mazda'nın merhameti ile hüküm sürmektedir; o yeryüzündeki en yüksek ve tek yasal kraldır; ona karşı koymak veya onun hakkını reddetmek bir 'yalan'dır (drauga). Eski İran ahlakına göre, 'yalan' en büyük günahdır. Tanrının yardımı ile Daryus düşmanları ile savaşır ve gâsıpları şiddetli bir

şekilde cezalandırır. Onun için asil generaller köledir (bandaka) ve onların esas görevi sadakattir. Ahura Mazda göklerdeki maiyeti için ne ise, yeryüzünde de 'Kralların Kralı, büyük Kral, Etiyopya'da Hindistan'a kadar olan ülkelerin kralı' ile nedimleri, vasalları ve tebaası arasındaki ilişki de odur. Ahameniş krallığında hükümet biçimi, tamamen kral ile tebaası arasındaki ilişki üzerinden belirlenmişti, yani kuvvetleri oranındaydı. İnsanlar kralın zayıflığının farkına vardıkça zayıflamış ve kral katı ve güçlü tiran olduğunda ise güçleri artmıştır.

Saraydaki Eski Farsça dile ek olarak, Ahameniş krallığında başka diller de resmi amaçlar için kullanılmıştır. Nitekim Akkadca ve Elamca da kraliyet kitabelerinde kullanılmış ve bunların bu iki dilde yazılmış olanlarının yanında Eski Farsça örnekleri de mevcuttur. Mısırca, Yunanca, Aramice ve Perslerin Saka olarak adlandırdıkları İskit tebaanın dili ve diğer lehçeler de resmi olarak tanınmıştı. Birkaç Kitab-ı Mukaddes atfının doğruladığı gibi, Museviler ile ilişkilerinde kraliyet idaresi Aramice kullanmıştır. 5. Yüzyıl kadar erken dönemde, özellikle Filistin ile sınırdaş olan ülkelerde Museviler kuşkusuz Aramice kullanmışlardır. Bahistan (Bisutun) kitabesinin Aramiceye çevirisinin bir parçası, Güney Mısır'da bulunan Asvan Adası'ndaki bazı Musevi belgeleri arasında bulunmuştur.

Ahemenişler döneminde Arami memurların kraliyet idaresinde bulduklarını neredeyse kesin bir şekilde varsayabiliriz. Ahemenişler döneminde Aramice zaten batı Asya boyunca yayılmakta ve idarenin ortak dili haline gelmişti ('Official Aramaic', W. B. Henning, 'Mitteliranisch', in Handbuch der Orientalistik, I, 4, I, p. 21 et seq. Bakınız). Persler boyun eğdirdikleri halkların dillerini tolere ettikleri gibi, onların dinlerini de göz önünde bulundurmışlardır. Ahemenişler dönemindeki dini kovuşturmalara dair hiçbir bilgimiz mevcut değil ve Kambises'in Mısır'daki aşırılıkları daha ziyade onun zorba kişiliğine atfedilebilir. Daha sonra Ahemeniş krallığı kabiliyetli hükümdarların yokluğu, kraliyet sarayındaki birçok entrika ve heterojen unsurların karışmalarının yanı sıra krallığın büyük ölçüde genişlemesi, liderlerin ve satraplıkların görece özgür olmaları ve bazı bölgelerinin ekonomik uyumsuzluğu sonucunda kademeli olarak zayıflamıştır.

C. Ahemenişlerin Kitabeleri

Ahemeniş kitabeleri arasında bugüne kadar bilinen en eski metin I. Darius'un büyük dedesi Kral Ariyaramna'nınkidir (yaklaşık olarak M.Ö. 600). Onun halefi Arşama da bazı kitabelerin meydana getirilmesini sağlamış, ancak bunların sadece biri günümüze kadar korunmuştur. Ama iki kitabe büyük ihtimalle gerçek değildir. II. Kir döneminden, Murgab'da birkaç kısa kitabeye sahibiz ve hatta bazı araştırmacılar bunların gerçekliğini

sorgulamaktadırlar. En değerli ve en uzun kitabeler I. Darius dönemiyle tarihlendirilmektedir. Bunların içeriği kısmen tahta çıkışı ve otoriteyi üstlenmesi hikâyesinden, kısmen tamamı otobiyografisinde belirtilen inşaat projelerinin – binalar, heykeller, pervazlar, sütunlar, rölyefler, salonlar, kubbeler ve kayaların betimlemesinden oluşmaktadır. Kaya üzerine yapılmış devasa Bahistan (Bisutun) kitabesi haricinde, bizim için özellikle önemli olan Susa Sarayı'nın inşasının betimlemesini veren saray temel beyannamesidir. Bu kitabe kullanılan inşaat malzemelerinin tamamının listesini ihtiva etmekte ve aynı zamanda çeşitli ülkelerden gelen ustalardan da bahsedilmektedir. Bu beyannamenin içeriğinin kültür açısından önemi onu çok ilgi çekici ve büyüleyici bir anıt haline getirmektedir.

Khşayarşa (Serhan/Kserkses)'dan geriye de birkaç kitabe kalmıştır. Tarihsel açıdan özellikle ilgi çekici olanı, bizi Darius'un halefi olarak bütün oğulları arasından Kserkses'i seçtiği (Herodotos'a göre en büyük o değildi) konusunda bilgilendiren Persepolis Beyannamesi ve bundan başka, hiç olmazsa Kserkses döneminde büyük oranda Zerdüştlükten etkilenen bir dinin Ahameniş sarayında mevcut olduğu sonucunu doğrulayan Daiva olarak bilinen kitabedir. Bu dönemden sonra kitabelerde dilbilimsel hatalar görülmeye başlıyor ve Herzfeld'e göre bunlar dilin gelişme gösterdiğini ve anıtlardaki dilin daha sonraki kitabeleri yazanlar için yavaş yavaş yabancılaştığını göstermektedir. En yeni kitabeler II. Artakhsathra (Artaxerxes Mnemon) ve III. Artakhsathra dönemi ile tarihlendirilmekte (M. Ö. 338'e kadar) ve çoktan ölü dil haline gelmiş Eski Farsça ile yazılmıştır. Dil, sentetik ifade biçiminden analitik ifade biçimine hızlı bir şekilde evrildi. Eski haller ve fiil kalıpları kayboldu ve onların işlevleri sözdizimsel yapılar tarafından devralındı. İran dili aslında farklı bir dil haline geldi. Kral III. Artaxerxes'in son kitabelerini yazanlar çoktan Orta Farsça düşünüyor ve konuşuyorlardı. Onların Eski Farsça deyiş bilim bilgileri artık yaşayan günlük dile dayalı olmayıp, daha eski çivi yazılı kitabelerde bulunan standart ifadelerden elde edilen bilgi üzerine kuruluydu. Bunun tipik bir örneği, her ne kadar anlamı konusunda fikir yürütmemize olanak sağlasa da, gramatikal olarak tamamen yanlış olduğundan çevrilmesi imkânsız olan, bu dönemden yüz yıl öncesine tarihlenen ve Kral I. Artaxerxes'e ait olan gümüş tabak üzerindeki yazıdır. Bu, M. Ö. 400 yılında Ahameniş yazılarındaki Eski Farsça'nın çoktan ölü dil olduğunu kesin olarak kanıtlamaktadır. Eski hal sonekleri edatsal yapılarla değiştirildi; fiil kalıpları (istek kipi, geçmiş zaman, şimdiki zamanın hikâyesi, geçmiş zamanın hikâyesi, geniş zaman, gelecek zaman vs.) inanılmaz bir hızla kayboldu. Yapı bakımından Gatha'ların dili, Yeni Avesta ve Eski Farsça Sanskrit'i anımsatırken, Orta Farsça çoktan Yeni Farsça'ya çok benzeyen ifade metotlarına sahiptir. Buradaki araştırma çözülmesi en zor problemler

yumağını gözler önüne sermektedir. Dil evrimine etki eden, özünde mevcut olan eğilimlerin nereye götüreceğini ve Hint-Avrupalı olmayan diller dâhil, diğer dillere nelerin atfedilebileceğini ve bu iki etkenin nerede bulunduğu ve birbirini nasıl tamamladığını söyleyebilmek her zaman mümkün değildir. Sadece nedenlerin çok çeşitli ve değişken olduğu söylenebilir.

Doğal gelişim, farklı satraplıklar arasındaki ekonomik ve kültürel değiş tokuş ve İran'daki ırklar ile lehçelerin birbirine karışması kademeli olarak yeni bir sözel ifade sistemi meydana getirmiş ve böylece basitliği ile hem İranlılara hem de diğer dilleri konuşanlara cazip gelen bir lingua franca oluşturmuş olması muhtemeldir. Diğer önemli konu da Ariler öncesi alt katman ve onun etkisidir, ancak ne yazık ki bu konuda araştırmalarda henüz başlangıç aşamasındayız.

Ahameniş yazılarının tarzı cansız ve klişeleşmiştir. Kral, kendini bütün unvanları ile birlikte dile getirmekle başlar, daha sonra atalarını söyler, daha sonra ise yazının ne amaçla oluşturulduğunu kesin bir şekilde beyan etmekle devam eder. Sonuç, koruma için tanrıya dua ihtiva eder. Örneğin, II. Artaxerxes'in Hemedan'daki yazısında şunları okuruz:

Şöyle der Artaxerxes, Büyük Kral, Krallar Kralı, Ülkeler Kralı, bu yeryüzündeki Kral, Kral Darius'un oğlu, Kral Artaxerxes'in oğlu (olan) Darius'un, Kral Xerxes'in oğlu (olan) Artaxerxes'in, Kral Darius'un oğlu (olan) Xerxes'in, bir Ahameniş olan Hystaspes'in oğlu (olan) Darius'un: Ben bu sarayı Ahura Mazda, Anahita ve Mithra'nın lütfü ile inşa ettim. Ahura Mazda, Anahita ve Mithra beni bütün kötülüklerden korusun, ve benim inşa etmiş olduğumu onlar ne harap edebilsinler ne de zarar verebilsinler. (Kent, Old Persian², p. 154 et seq.)

Bol miktarda hatası olan yazının anlamı muhtemelen budur. Diğer yazılar da kral inancını söylemekle başlar (örneğin, Alvand yazısında Xerxes):

Bu yeryüzünü yaratan, şuradaki gökyüzünü yaratan, insanı yaratan, insan için mutluluğu yaratan, Xerxes'i kral, çoğunluğa kral, çoğunluğa efendi yapan Ahura Mazda büyük bir tanrıdır. (Kent, Old Persian², p. 152 et seq.)

Kral I. Darius'un Bahistan (Bisuton) kitabesinde değerli tarihsel bilgiler kuru ve oldukça şatafatlı bir tarzda ancak belirgin bir doğruluk ve detay çabası içinde verilmiştir. Kambises ve Gaumata'nın hikâyesini edebi bir çeviri ile dinleyelim:

Kral Darius şöyle der: Ben kral olduktan sonra benim yaptıklarım şunlardır. Kambises adlı Cyrus'un oğlu, bizim aileden – burada kraldı. O Kambises'in bir kardeşi vardı, Smerdis idi adı, Kambises ile aynı anneye ve aynı babaya sahipti. Daha sonra, Kambises o Smerdis'i öldürdü. Kambises

Smerdis'i öldürdüğü zaman, insanların Smerdis'in öldürüldüğünden haberleri olmadı. Daha sonra Kambises Mısır'a gitti. Kambises Mısır'a gittikten sonra, ondan sonra insanlar kötüleştiler. Ondan sonra Yalan ülkede büyüdü, hem Pers ülkesinde ve hem de Medya'da ve diğer eyaletlerde. Kral Darius şöyle der: Daha sonra, Gaumata adında, Magi olan bir adam vardı; o Paışiyauvada'dan yükseldi. Arakadri adında bir dağ – oradan Viyakhna ayının 14 günü geçmişti o yükseldiği zaman. O insanlara yalan söyledi: Ben Smerdis, Cyrus'un oğlu, Kambises'in kardeşiyim. Bundan sonra, bütün insanlar Kambises'e karşı ayaklandılar, onun tarafına geçtiler, hem Pers ülkesi hem Medya ve diğer eyaletler. O, krallığı ele geçirdi; Garmapada ayından dokuz gün eksilmişti, daha sonra o, krallığı ele geçirdi. Ondan sonra, Kambises intihar etti. (Kent, Old Persian², p. 119 et seq.).

Magi'yi mağlup eden aynı Darius'a, Susa'daki muhteşem konutun inşası için bütün krallık inşaat malzemeleri getirmektedir. Bütün bölgeler ellerinde bulundurduklarının en iyisi ile katkıda bulunmaktadır: toprak, çakıl, kil tuğlalar, sedir kerestesi, hint meşesi ağacı (?), lapis lazuli, zincifre, gri taş, taş sütunlar, değerli taşlar, altın, gümüş, kurşun ve fildişi. Ve her milletten usta, günümüzde büyük zorluklarla gün yüzüne çıkarılan başkente sahip olan krallığın gücünü ve ihtişamını kayda geçirmek için bina üzerinde çalışmaktadır. Kral, sanatkâr ve ustalarının başarılarını görmezlikten gelmemekte, tam aksine beyannamesinde tebaasının ve böylece de onların ana vatanlarının sanat yeteneklerini ilan etmekte ve göklere çıkarmaktadır. Bu, Pers hükümdarlarının diğer insanlara karşı adil davranışlarının bugüne kadarki tek kanıtıdır. Başka yazılarda da taşlar, ağaç oymacılığı, salonlar ve sütunlarla ilgili ifadeler bulmaktayız.

D. Kayıp Edebiyatın İzleri

Eski Farsça başka kayıtlar günümüze ulaşmamıştır. Eski Perslerin milli şiirlere, yani kahramanlık destanları, efsaneler ve benzeri eserlere sahip oldukları kesin bir şekilde bilinmektedir. Bunların bazı unsurlarının değişmiş bir şekilde, sonradan Eski İran Krallarının Destanları üzerinde duran şairlerin ve bazı Yunan yazarların (Ksenofontes, Herodotos, Ctesias vs.) eserlerinde ortaya çıkmış olması muhtemeldir. İçlerinde en değerli olanı, Mytilene'li Chares tarafından yazılan ve bize Athenaios tarafından ulaştırılan Zariadres hikâyesidir. Antik İran'da saray tarihçilerinin varlığı, Eski Ahit'teki Esther'in Kitabı ile kanıtlanmaktadır; Kral Ahasuerus (Xerxes?) uyuyamadığı zamanlarda Sefer Hazzikhronot adlı tarih kitabı ona yüksek sesle okunuyordu. İncil bu adı dibre hayyamim 'Kronik' açıklaması ile birlikte tercüme etmektedir. İlk terim, dikkat çekici şekilde Sasaniler devrindeki, Agathias'ın eserlerindeki basilika apomnemoneumata, 'Kraliyet Anıları'ndaki' benzer

türdeki adların Yunancalarını anımsatmaktadır. Belki de Sasaniler devrinde kraliyet vakayinamelerinin eski adı hala korunmaktaydı.

E. Avrupa'da Eski Farsça Öğrenme

Pers çivi yazılı yazıları ilk olarak 17. Yüzyılda Pietro della Valle tarafından görülmüş ve o da keşfinin haberini Avrupa'ya getirmişti. Yazıları çözmeye girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Carsten Niebuhr (18. Yüzyılın ikinci yarısı) dikkatlice yazılmış kopyaları oluşturan ilk kişiydi; Alman F. Grotefend bunlar arasından birkaç kelimeyi çözdü ve bazı işaretlerin değerlerini saptadı. Daha sonra İngiliz araştırmacı H. C. Rawlinson nihayetinde yazıları çözmeyi başardı. Champollion'un Mısır hiyerogliflerini çözmeyinin yanında, Grotefend ve onun haleflerinin çalışmaları Avrupa şarkiyat biliminin 19. Yüzyıldaki en büyük başarısıdır. Bu başarı ayrıca Babil ve Elam metinlerinin okunabilmesini ve bunun sonucunda Asuroloji kurulmasını sağladı. En başta J. de Morgan ve E. Herzfeld olmak üzere, İran'a yapılan çok sayıdaki bilimsel keşif seferleri neticesinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda bu yüzyılda yirmiden fazla kitabe daha gün yüzüne çıkarılmıştır.

III. Orta Pers Dönemi

A. Arşaklılar

1. Büyük İskender, Selevkoslar, Partlar

Büyük İskender'in (M. Ö. 330-323) zaferinin sonucu olarak, İran'da büyük değişiklikler yapılmıştı. Asırlar sonra bile Pers geleneği hâlâ Ahemeniş krallığının çöküşünü İran'ın başına gelen en büyük felaket olarak tanımlamaktadır. İskender, İranlı unsurların ayrıcalıklı konumlarını ortadan kaldırmış ve kendi memurlarının saflarını, nihayetinde kuvvetlerini onunla birleştiren İran feodal aristokrasisi ile bir araya getirerek yeni bir soylular sınıfı oluşturmaya çalışmıştır. Ancak ani ölümünden sonra (M. Ö. 323) İran, onun yetenekli ve çalışkan generali Selevkos'un payına düştü ve merkezi Suriye'de bulunan yeni Asya imparatorluğunun bir parçası haline geldi. Yunan unsuru engellenmeden bu yeni krallığın en doğudaki eyaletlerine sızdı; Dicle ile İndus arasındaki bölgelerde Yunan şehirleri ortaya çıktı, Hellen kolonizasyonu Sır-Derya kadar uzağa yayıldı. Yunanca, yönetici sınıfın, ordunun, şehirlielerin, tüccarların ve aynı zamanda antlaşma, kitabe ve paralardaki yazıların dili haline geldi. Parsî yazarlar Zerdüştlüğün düşüşte olduğu, inançsızlığın kol gezdiği ve tarikat sayılarının artmakta olduğu konusunda bizi temin etmektedirler. İran görünüşte 240 küçük prensliğe bölünmüştü. Arap yazarlar bu küçük krallara muluku't-tava'if, yani 'kabile

kralları' demektir. Ahameniş hanedanı dilinden hiçbir şey kalmamıştı. Ancak, daha eski zamanlarda batı Asya'nın her tarafında konuşma dili olarak kullanılan Sami bir dil olan Aramice, Yunancaya rakip olarak ortaya çıktı. Yetenekli, gayretli, zeki ve girişken Sami unsur yeni şartlardan dolayı, ticaret, el işçiliği ve tarım bağlamında en zengin bölgeleri, yani Suriye ve Babil'i elinde bulundurduğu için, özellikle ekonomik alanda büyük etkinliğe sahip oldu. Hal böyle iken, Selevkos'un halefleri krallığı başlangıçtaki boyutlarında tutmayı başaramadılar. Yaklaşık olarak M. Ö. 250'de doğu İran'da, Baktriya merkez olmak üzere Yunan askeri aristokrasisinin ve Arşaklı kabilesi tarafından Partiya'da yerlilerin kurduğu iki krallık ortaya çıktı. İlk başlarda Selevkoslar ile Baktriyalı Yunanlılar arasında bulunan Part devletinin durumu müşküldü, ancak nihayetinde uluslararası ilişkiler onun lehine gelişti. Orta Asya halklarının göçleri sonucunda Baktriya krallığının dağılması ve nihai olarak ortadan kalkması Part devletini doğu konusunda rahatlattı; batıda rahatlamasına ise zaferleri ile Selevkos krallığını felç eden ve sonunda onu fetheden (M. Ö. 64) Romalılar katkıda bulundu. Part devleti Orta Asyalı halkların saldırılarına karşı kendisini korudu ve M. S. 223-227'de ortadan kalkana kadar Roma İmparatorluğu'nun ciddi bir rakibi oldu.

2. Part Dönemi Edebiyatı

Arşaklılar dönemi İran edebiyatı hakkında çok az bilgiye sahibiz. Kahramanlık şiirlerinde herhangi bir azalma söz konusu değildi, ancak ne yazık ki özgün hiçbir şey günümüze ulaşmamıştır. Yine de, eski Ermeni putperest idolü olan Vahagn (= İran. Vrthraghna) ilahisinde bir fragmanı korunmuş olan Ermeni destan sanatına etkileri olmuştur. Özellikle Arşaklılar döneminde Orta Farsça Ermeniceyi etkilemiştir, zira o dönemdeki İran dilinden ödünç alınan 1500 civarında kelime görmekteyiz. Edebi eserlerden hiçbir şey korunmadığı gibi, didaktik eserlere dair kayıtlar da mevcut değildir. Part krallığının erken dönemlerinde, muhtemelen İskit kökenli bir grup soylu aile olan yönetici sınıf, tamamen devlet tanzimi ve organizasyonu ile meşguldü. Yunan kültürünün etkisi çok güçlüydü. Krallar özellikle Yunan edebiyatını tercih ediyorlardı. Crassus biyografisinde Plutarch, bir tarafta barbarlık ruhu ve diğer tarafta şiddetli ihtiraslar trajedisi ve ahlaksız bir Yunanlı oyuncu grubu tarafından iletilmesine rağmen, Yunan kültürünün görülebilir derecede beğenilmesi arasındaki zıtlığın belirgin olduğu Arşaklı sarayından bir kesit aktarmaktadır. Crassus'un mağlubiyeti zamanında Kral Orodes Ermeni sarayında bulunmaktaydı ve tam o sırada Yunanlı oyuncular Euripides'in Bacchae'sini oynamaktaydılar. Yanlarında Carrhae savaş meydanından Crassus'un kellesini ganimet olarak getiren ulakların gelişi anons edildiğinde, oyuncu olan Jason Romalının kellesini seyircilere doğru kaldırdı ve bütün kalabalığın tezahüratları arasında, iftiracı Pentheus'un

vücudunu parçalara ayırarak öfke ve ihtiras ile kendinden geçen Maenad'ların dizelerini okudu. Plutarch'a göre, Orodes'in ev sahibi olan Ermeni Arşaklısı Artavazd'ın kendisi de Yunan tragedyaları yazıyordu. Ancak bu çöküş, istila ve savaşlar dönemi edebi eserlerin yaratımı için hiçbir surette elverişli değildi. Krallar ve soylular zamanlarını av, oyun ve yarışlarla, hukuk ve idari işlerle geçiriyordu; memurlarının çoğu Arami kökenli kâtiplerdi ve bütünüyle resmi tarzın oluşturulması ve standartlaştırılmasından sorumluydular. Rahiplere dair neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Arşaklılar döneminin ikinci yarısında, Zerdüştlüğün kutsal yazıtlarının fragmanlarını düzenlemek için belirli girişimlerde bulunulduğu ifade edilmiş, ancak Arşaklılar döneminden Zerdüştlük dini edebiyatına dair hiçbir şey korunmamıştır. Resmi kraliyet yazılarından geriye sadece birkaç Yunanca olanı kalmıştır. Yaklaşık olarak M. S. 50 yılından sonra milli dini canlanmanın meydana geldiği, belki de madeni paralardaki Yunanca yazıların kademeli olarak bozulması ve Avesta'nın dağılmış fragmanlarının toplanmasını emrettiği söylenen Kral Valgaş (Vologeses) ile ilgili geleneksel söylentiler vasıtasıyla ispatlanabilir. Ne yazık ki bu bilgiler oldukça eksik, herhangi bir kronoloji verilmemiş ve daha da kötüsü Arşaklıların halefi olan Sasaniler, Partları olumlu gösterebilecek her şeyi bilerek ve kasıtlı olarak bastırılmış ve hatta onları aşağılık olarak göstermeye çalışmıştır. Günümüzde Sasanilere atfedilen şeylerin çoğunun daha önceden Parthlı Arşaklılar tarafından ortaya konmuş olması oldukça muhtemeldir.

3. Orta Farsça Edebiyatının En Erken Kayıtları

Bunlar M. Ö. 5 yüzyıl kadar erken bir dönemde görülmeye başlıyor. Bunlar, Persçeden türetilmiş ve Asvan Adası'ndaki papirüslerdeki İbranice el yazmalarda bulunan Aramiceye aktarılmış kelimerden, İran dilindeki özel adların yanında Aramice kitabe metinlerinde, papirüslerde ve daha geç dönem İnciller ile sıklıkla değiştirilmiş olsa da Yunan yazarların eserlerinde görülen cins isimlerden müteşekkildir. Büyük İskender'in ölümünden sonra İran'da Arami unsurun hâkimiyetinin sonucunda, Orta Farsça kayıtların oluşturulması için nihai olarak Batı Sami ünsüz yazısı temelinde bir alfabe meydana getirilmiştir. Samice ile eskiden Kaldeopehlevi, günümüzde ise Pehlevi yazısı olarak bilinen Orta Farsça arasındaki farklar görece azdır. Bu "Part" yazısı ile yazılan ve bilinen en eski belgeler, bir zamanlar Part toprağı olan topraklarda bulunan ve şimdilerde Sovyet araştırmacılar tarafından yayınlanan senet parçalarıdır. Görünüşe göre M. Ö. 2. Yüzyıldan kalmadırlar. Bunlardan sonra yine Arşaklı alfabesiyle yazılan bir belge gelmektedir ve M. Ö. 87 veya dolaylarında düzenlenen ve 1909 yılında Zagros dağlarındaki Avroman'da bulunan satın alma senedidir. Parşömen üzerine yazılmış olan bu belgenin orijinali Yunancadır; arka tarafında daha yeni ancak ne yazık ki okunaksız

olan Orta Farsça tercümesi bulunmaktadır. Avroman'dan başka bir belgenin sadece Yunancası korunmuştur ve Selevkoslar devrinin 300. veya 400. yılından, yani M. Ö. 12 veya M. S. 90 ile tarihlenen üçüncüsünün ise geriye sadece Orta Farsça metni kalmıştır. Rostovtzeff'e göre M. S. 53'te yazılmış olabilir (Henning, 'Mitteliranisch, p. 29). Çok kuru bir dille yazılmıştır ve Tirin oğlu Pataspak'ın, üzüm bağının yarısını Başnin oğlu Avil'e 65 dirheme sattığını belirtmektedir. Muhtemelen tamamının adları İrani olan beş şahitten bahsedilmektedir. Belgenin tarzı hemen Orta Farsça metinlere has özellikleri açığa vurmaktadır, yani Sami kelimelerin karışımı ve dahası sadece hukuki ve ekonomik hususlarda değil (MZBN, 'satıcı', ZBN, 'alıcı', ŞHD, 'şahit'), aynı zamanda somut nesnelere ve genel ifadelerde de (KRM, 'üzüm bağı', BRY, 'oğul'). Ancak Orta Farsça ortografisinin bu kendine has özelliği, yani İrani ve Sami ifadeleri karıştırma sadece Avroman belgelerinde değil, ayrıca paralarda da görülmektedir. İrani şah, 'kral' yerine Arami MLK (malka); zan, 'kadın' yerine NYŞH (nişseh); pit (ar), 'baba' yerine 'BW (abu) hatta İrani – tar sonekiyle 'Bitar yazmaktadırlar. Sami kelimeler günlük hayatın en yaygın konuları ve hatta zamir ve edatlar için kullanılmaktadır. Bu nedenle, bu alışılmamış yazı tarzını Arap hükümlerine kadarki bütün İranîce yazılmış eserlerde ve daha sonra ise Yeni Farsça döneminde meydana gelen Orta Farsça metinlerde tekrardan görmekteyiz. Orta Asya'da keşfedilen Zerdüşt eserlerinin günümüze ulaşan parçaları istisna teşkil etmektedir. Avrupa'da İran çalışmalarının başlamasından itibaren, bu 'karışımın' yazılmış olduğu dil ve yazının gerçek tabiatına dair zahmetli bir belirsizlik hüküm sürmüştür. İlk araştırmacılar bu Orta Farsça'nın gerçekte sadece yazı bakımından değil, sesler açısından da melez bir dil olduğunu; bir diğer ifadeyle Sami kelimelerin de Sami tarzında telaffuz edildiğini iddia etmişlerdir. Ancak bu görüş Th. Nöldeke, C. Salemann ve Chr. Bartholomae'nin araştırmaları ve daha yeni uzmanlar E. Herzfeld ve H. S. Nyberg tarafından kabul edilmemiştir. Bu bilim adamları, yazı biçiminin Sami unsurların yalnızca ideogramlar şeklinde kullanılması vasıtasıyla tamamen yapay bir biçimde oluşturulmasıyla, karışımın sadece yazıya nüfuz ettiğini ve dilin fonetik olarak saf bir biçimde İrani olduğunu inandırıcı bir şekilde ispat etmişlerdir. Örneğin, LHM' (lahma) yazmış ancak bunu nagh, nan 'ekmek' olarak telaffuz etmişlerdir. Ancak Samice kelimeler Sümerce veya Çince sembolik karakterler anlamında ideogram olmadıkları, daha ziyade ünsüz alfabe ile yazıldıkları için H. Junker bunlar doğru bir biçimde heterogram olarak adlandırdı. Fonetik olarak yazılan İrani kelimeler eteogram olarak adlandırılmıştı. Örneğin, KLB' (kalba), İrani eteogram sag, 'köpek'in heterogramıdır. Son olarak iki yazı yöntemi de metinlerde aynı anda kullanılmıştır. Burada, bu garip yazı tarzının nasıl ortaya çıktığı gibi zor bir problemle karşı karşıya kalmaktayız. Bana göre en olası cevap, kültür

konusunda sınırsız gücü olan kâtipler (dipiran) Arami kökenli olup, hem Aramice ve hem de İran dilinde bilgiliydiler ve nüfusun diğer tabakaları konu yazma oluşturmaya gelince tamamen onlara muhtaç olduklarından, bunlar, büyük çaba harcanmadan genel kullanıma sokulamayacak bir yazı ve yazım sistemi icat ederek konularının tekeline güçlendirmek için çaba harcadılar. Zaman içinde İran unsurlarının bürokrasi ve noter alanına nüfuz ettiği ve gerçekten de nihai olarak bunlara tamamen hâkim oldukları bir gerçektir; ancak yazı tarzının her ne pahasına olursa olsun korunması gerekiyordu, aksi halde kraliyet arşivleriyle birlikte kayıt, yazı ve senetler vs. hepsi okunaksız ve işe yaramaz hale gelecekti. Bu nedenle Persler için de artık yazı tarzını yeniden düzenlemenin imkânı yoktu.

4. Orta İran Diyalektleri

Orta Pers diyalektleri için genel olarak kapsayıcı Pehlevi terimi kullanılır. Bu ad Pehlev, 'Partlı' kelimesinden türetilmiştir. Bundan dolayı, sadece Partlılara atfettiğimiz, yani Sasani kitabelerinin Pehlevi dili versiyonlarının ve Turfan'da bulunan Mani parçalarında yer alan ve kuzey-batı diyalekti olarak bilinen diyalekt ile ilgilidir. Kural olarak Pehlevi adı Zerdüş kitablarının dili ve heterogram ile eteogramların karışımı ile yazılan Orta Farsça eserler için kullanılır. Ibn el-Mukaffa' Pehleviceye kuzey-batının dili demektedir, çünkü kelimenin köken olarak ne anlama geldiğini bilmektedir, zira hakiki Medya, Sasanilerin beşiği olan güney-batıdaki Fars'a karşılık nihayetinde Arşaklı krallığının çekirdeği haline gelmişti. Aslında şu Orta Fars dillerini ayırt edebiliriz: (1) Orta Farsça, Sasaniler ve onların Fars'taki tebasının dili; (2) Partça, kuzey-batı veya kuzey olarak bilinen diyalekt, bu iki dil batı grubunu oluştururlar; (3) Üç doğu dili, Soğdca, Harezme ve Hoten İskit dilleri. Bu dillerde yazılmış ve günümüze ulaşmış çok sayıda edebi eser mevcut. Eski Osetçe sadece özel isimler üzerinden çalışılabilir. Antik Kuşan, Eftalit devletlerinde ve Toharistan'da konuşulan İran diyalektlerinin bilinmezleri henüz çözülmemiştir. Araştırmacılar Kuşan-Eftalit, Orta Baktriya ve Eteo-Tohar kayıtlarının kalıntılarından bahsetmektedir. Günümüzdeki yerli uzmanlar bazı modern Batı İran diyalektlerinin başlangıç aşamaları için Pehlevi adını kullanmaya alışmaya başlamışlardır. Diyalektteki şiir için fehleviyat kelimesini kullanmanın modası geçmiştir.

5. Arşaklılar Döneminden Kitabeler

Arşaklılar dönemi ile tarihlenen birkaç kitabe İran'da korunmuştur. Sarpul kabartmasındaki yazıların içeriği henüz bilinmemektedir. Son Part kralı V. Artabanus, valisi için Susa'da kitabeli mezar taşı yapılmasını emretmiştir (M. S. 215). Ayrıca, Doğu İran'daki Bircand yakınlarında Part

döneminin sonu ile tarihlenen kitabeler keşfedilmiştir. İki önemli epigrafik anıt Dura'daki Zeus Megistos tapınağında bulunmuştur. Lakin araştırmacıların en büyük başarısı Türkmenistan'daki Aşgabat'a uzak olmayan eski Part ikametgâhı Nisa yakınlarında çömlek kırıklarının bulunmasıydı. Bunlar Sovyet araştırmaları sayesinde bulunmuş ve çoğunlukla da Sovyet uzmanlar (D'yakonov, Lifşits ve Vinnikov) tarafından ele alınmıştır. İçeriklerine gelince, genel itibariyle M. Ö. 100 ile 29 arasında tarihlenen şarap ve hurma tedariki ile ilgili belgelerdir. Nisa'da bulunan bu metinlerin Part dilinde heterogram ile karıştırılarak yazılmış olması muhtemeldir. Part kralları kitabelerinde Yunanca da kullanmışlardır. En önemli Yunanca kitabe, rakibi Mithradates karşısında aldığı zaferi kutlayan kral Gotarzes tarafından yapılmıştır (yaklaşık olarak M. S. 46-50). Kitabe Bahistan'daki bir dağda görülebilir ve yazıya binicinin kanatlı Zafer tanrıçası ile süslendiği mızraklı süvari eşlik etmektedir. Son on yılda keşfedilen Part kitabeleri ile ilgili olarak, Henning'in 'Mitteliranisch', s. 41 ve devamına bakınız.

6. Sasaniler Öncesi Dönemin Madeni Paraları

Part madeni paraları Yunanca yazılara sahiptir; ancak kral I. Yalgaş (M.S. 51-79) hükümranlığında itibaren Part krallarının adları Yunan yazılarının yanında Pehlevi yazısıyla görülmeye başlıyor ve bu olguya Justi dikkatleri çekmiştir. Aramice'nin para basımında hâkim olduğu, M. A. Levy'nin üzerindeki yazıları çözdüğü ve M. Ö. 4. Yüzyılın ikinci yarısı ile tarihlenen madeni paraların keşfi ile kanıtlanmıştır. Kilikya'da basılmış bir madeni para üzerindeki yazı Mazdi adını ihtiva etmekte ve bu da muhtemelen son Ahamenişler ile Büyük İskender'in generali ve satrapı olan Mazaios'a işaret etmektedir. Yazıya göre O, Fırat'ın bitişiği ve Kilikya bölgenin efendisi idi. Adı haricinde yazı bütünüyle Aramicedir. Bütün Part madeni paralarında hükümdarın adı sadece Samice verilmektedir (malka, 'kral', malkin malka, 'krallar kralı', malka rabba, 'büyük kral'). Pehlevik'in temelini oluşturan Aramice alfabeden, güney-batı İran'da Orta Farsça için Parsik olarak bilinen alfabe ortaya çıkmıştır. En erken formunda Pehlevik'ten bile daha erken görülmektedir. M. Ö. 3. Yüzyılın ilk yarısında Fars prensleri olan (bunların aynı zamanda yüksek dini makamları elinde bulundurmuş olmaları muhtemel) Frataraka'nın en eski madeni paraları basılmıştı. En erken piyasaya sürülenleri, eski Persepolis'in yakınlarındaki İstakhr'ın ilk Frataraka'sı olan Bagadata'nın madeni paralarıdır. Gelişimleri süresince bu iki alfabe gittikçe birbirinden uzaklaşmış ve onların farklı biçimleri nihai olarak Sasani kitabelerinde görülmektedir. Part madeni paralarındaki yazılarda sadece özel isimler İranîdir, geri kalanı tamamen Samicedir. Zerdüş tanelerinin Orta

Farsça fonetik biçimleri Kuşan krallarının (Hindistan, İran ve Orta Asya arasındaki sınırlarda) madeni paralarında görülmektedir. Bu hükümdarların unvanları olan, daha önceleri şahiano şah olarak okunan raonano rao, bugünlerde Hoten İskit dilinden gelen ssaunanu ssau, 'prensler prensi' şeklinde yorumlanmaktadır. Bu madeni paralardaki yazılar çok az değiştirilmiş Yunan alfabesi ile yazılmıştı.